

VOOR EIGEN REKENING EN RISICO

Hoe arbeidsinstituties ZZP'ers in Nederland
hebben beïnvloed

Universiteit Utrecht

Joshua Vrijhof

3870960

Woorden: 8748

Supervisors: G. Westerhuis & S. Dilli

Inhoud

Inleiding	4
1. Het dal van de zelfstandige, 1950-1980	10
2. De renaissance van de zelfstandige, 1980-2008	14
3. De crisisjaren voor de zelfstandige, 2008-2016	21
Conclusie	26
Bibliografie	28

Inleiding

In de RTL Z uitzending van 4 april werd er kritiek geuit op de aanstaande 'bizarre wereld van de échte ZZP'er'.^{1,2} Hiermee werd gerefereerd aan de afschaffing van de Verklaring Arbeidsrelatie, VAR, en de introductie van nieuwe modelcontracten tussen de ZZP'er en de werkgevers.³ Deze regelgeving is nodig, omdat de VAR te ingewikkeld was en een modelcontract slechts een enkele handtekening vereist.⁴ Deze wetgeving voorkomt dat een ZZP'er de status van een werknemer krijgt, anders dient de werkgever sociale premies te betalen aan de belastingdienst.⁵ Onder ZZP'ers bestaat veel onrust over deze verandering, omdat bij een modelcontract het niet altijd duidelijk is wat de bewegingsvrijheid is van de ZZP'er. Dit wordt duidelijk uit het volgende voorbeeld. Officieel moet een ZZP'er zijn eigen gereedschap meenemen, maar wat als hij een keer het gereedschap van de werkgever leent? Is hij dan in de ogen van de Belastingdienst een werknemer? Met als gevolg dat hij naheffingen kan verwachten. De modelcontracten zorgen er op die manier voor dat ondernemerschap minder aantrekkelijk is om aan te beginnen.

Vanuit een breder perspectief geeft dit voorbeeld weer dat er een verband bestaat tussen instituties en ondernemerschap. Zo bepaalt bijvoorbeeld de VAR de status van de ondernemer. Dit verband is eerder onderzocht voor de Nederlandse casus door de academici Es en Van Vuuren. Zij stelden dat instituties een grote invloed hebben gehad op de groei van het aantal ZZP'ers, vooral in de periode 2002-2006.⁶ Hun onderzoek was slechts een momentopname van een periode waarin er al een overduidelijke stimulering van ondernemers plaatsvond vanuit de overheid en instituties. In dit onderhavige onderzoek zal een langere tijdsperiode worden onderzocht waarin er ook een periode van ontmoediging was. Zodoende kan er een gerelativeerd beeld worden gevormd over het verband tussen instituties en ondernemerschap. Aan de hand van wetenschappelijke debatten over arbeidsinstituties en de markt, en met het oog op de actualiteit, volgt hieruit de volgende onderzoeksvraag: *'wat was de invloed van arbeidsinstituties op het aantal ZZP'ers in Nederland in de periode 1950-2016?'* Ik onderzoek de ZZP'ers, omdat deze groep ondernemers een interessante groei hebben doorgemaakt vanaf de jaren '80 tot op heden.⁷ Deze groei valt samen met de liberalisering

¹ RTLZ, 'Na de VAR: dit is de bizarre nieuwe wereld van de ZZP'er' (versie 4 april 2016),

<http://www.rtlz.nl/business/ondernemers/na-de-var-dit-de-bizarre-nieuwe-wereld-van-de-zzper> (1 mei 2016).

² In dit onderzoek wordt met ZZP'ers en zelfstandigen, zelfstandigen zonder personeel bedoeld. Ik gebruik voor dit onderzoek de definitie zoals vastgesteld door het SER in 2010. Zie: SER, ZZP'ers in beeld, 52.

³ De VAR is de wet die vaststelt wat de arbeidsrelatie is tussen opdrachtnemer en opdrachtgever.

⁴ RTLZ, 'Wiebes geeft antwoord' (versie 29 maart 2016),

<http://www.rtlnieuws.nl/economie/home/wiebes-geeft-antwoord-waarom-toch-die-var-afschaffen> (2 mei 2016).

⁵ RTLZ, 'Na de VAR: dit is de bizarre nieuwe wereld van de ZZP'er' (4 april 2016),

<http://www.rtlz.nl/business/ondernemers/na-de-var-dit-de-bizarre-nieuwe-wereld-van-de-zzper> (1 mei 2016).

⁶ F. Dekker (red.), *En toen waren er ZZP'ers* (Amsterdam 2013) 23.

⁷ S. Wennekers en M. Folkeringa, *The development of the self-employment rate in the Netherlands 1899-1997* (Zoetermeer 2002) 1-16, aldaar 14.

van de markt. Dit ogenschijnlijke verband zal ik in dit onderzoek bestuderen. Doordat er in Nederland een wisseling van de markt is, zoals beschreven door Sluyterman, is Nederland een interessant land om te onderzoeken.⁸

Mijn onderzoeksperiode begint in 1950, omdat er vanaf dat jaar enerzijds voldoende kwantitatieve data beschikbaar zijn over de Nederlandse markt en haar zelfstandigen, anderzijds omdat er dan sprake is van een zogenaamde *coordinated market economy*, CME. Ik eindig in 2016 omdat in de afgelopen jaren er een explosieve groei aan ZZP'ers is geweest en de arbeidsinstituten hierop hebben gereageerd. Ik zal in dit onderzoek niet ingaan op fiscale instituten en mij beperken tot Nederland en wetgeving voor zelfstandige ondernemers. Ik neem de werknemersinstituten niet mee in het onderzoek. Deze afbakening is nodig vanwege de beperkte omvang van de casus. De volgende vragen zullen aan bod komen: welke regulering was er in de periode van de *coordinated market economy* voor de ZZP'er, 1950-1980? Deze vraag zal in het eerste hoofdstuk worden behandeld. Vervolgens zal in het volgende hoofdstuk de vraag: 'welke regulering was er in de periode van een *liberal market economy* voor de ZZP'er, 1980-2008' aan bod komen. En in het laatste hoofdstuk, behandel ik de vraag: 'Welke regulerende arbeidsinstitutionele veranderingen zijn er gekomen voor ZZP'ers na de kredietcrisis, 2008-2016?' Om deze vraag beter te kunnen duiden en te verantwoorden dient er eerst rekening te worden gehouden met het volgende theoretisch kader aangaande instituten en *Varieties of Capitalism*.

Theoretisch kader

Instituten

In het sociaal-economische vakgebied bestaan er meerdere manieren om onderzoek te verrichten naar ondernemers. Zo is er vanouds bijvoorbeeld gebruik gemaakt van de *psychological approach*, waarmee de karaktereigenschappen van de ondernemer worden geanalyseerd als mogelijke verklaring voor zijn succes in het beroep.⁹ Een tweede manier van onderzoek is dat van de *economical approach*, waarin invloeden van de conjunctuur en de markt op de ondernemer worden bestudeerd. Een derde veelvuldig gebruikt onderzoek is de *managerial approach*. Hierin wordt de overgang van een *managed economy* naar een *entrepreneurial economy* geanalyseerd. Een voor dit onderzoek belangrijke methode is de *institutional approach*. Instituten gaan over 'rules, norms and habits, which control social, political and economic interactions and provide stability and meaning to social life', volgens econoom Urbano.¹⁰ Er valt bij deze methode verder onderscheid te maken tussen

⁸ K. Sluyterman (red.), *Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case* (New York 2015) 3.

⁹ J.M. Veciana en David Urbano, 'The institutional approach to entrepreneurship research. Introduction', *International Entrepreneurial Management* (2008) 4, 365-379, aldaar 366.

¹⁰ D. Urbano en C. Alvarez, 'Institutional dimensions and entrepreneurial activity: an international study', *Small Business Economics* (2014) 42, 703-716, aldaar 705.

formele en informele instituties. De eerste behelst de regulerende dimensie, deze omvat wetten en politiek. De laatste gaat daarentegen over de normatieve dimensie, deze omvat culturele instituties.¹¹ In dit onderzoek zal ik gebruikmaken van de *institutional approach* en vanuit dit perspectief de arbeidsinstituties belichten. Deze instituties vormen op drie manieren een verband met ondernemers. Ten eerste regelen ze de ontslagbescherming, ten tweede de hoogte van het salaris en ten derde de sociale zekerheid.¹² De instituties die ik zal onderzoeken zijn periodegebonden vanwege het feit dat gedurende de gehele onderzoeksperiode niet alle instituties bestaan en even belangrijk zijn in het publieke debat. Voor de periode 1950-1980 onderzoek ik de vestigingwet en de kredietwaardigheidseis. In de periode 1980-2008 onderzoek ik de vestigingwet, de VAR en de pensioenwet. Als laatste onderzoek ik voor 2008-2016 de VAR en de pensioenwet. Ik kies specifiek voor deze wetten omdat deze van het meeste belang waren voor de ZZP'ers en ze de grootste knelpunten voor de politiek waren. De institutionele fricties bestaan, omdat zelfstandigen niet dezelfde rechten als werknemers hebben op de gebieden die deze wetten bestrijken en daarmee invloed kunnen hebben op het besluit om als ZZP'er aan de slag te gaan. Deze fricties zijn een terugkerend onderwerp in zowel de media als in overheidsonderzoeken.^{13 14}

Binnen de *institutional approach* is het traditionele beeld dat minder formele instituties leiden tot meer ondernemers.¹⁵ De drempel om ondernemer te worden is dan lager. Daartegenover staat het beeld dat meer formele instituties leiden tot een stimulering van het aantal ondernemers.¹⁶ Dit heeft drie redenen. Ten eerste is er dan meer zekerheid in geval van bedrijfsrisico's. Ten tweede leidt overbescherming in de vorm van meer wetgeving voor werknemers dat mensen worden afgeschrikt en daarom de stap zetten van werknemer naar ondernemer. Ten derde kunnen instituties innovatie steunen, zodoende wordt zelfontplooiing als ondernemer aantrekkelijker. Het onderzoeken naar het verband tussen arbeidsinstituties en ZZP'ers is daarom des te interessanter, aangezien er nog niet duidelijk is welk beeld klopt. In dit onderzoek verwacht ik duidelijk te maken wat het verband is tussen arbeidsinstituties en het aantal ZZP'ers in Nederland. Daarnaast poog ik voor deze casus een helder argument te kunnen formuleren over de invloed van arbeidsinstituties.

Varieties of Capitalism

Instituties zijn veranderlijk van aard, met name formele regelgeving worden geregeld gewijzigd of anders geïnterpreteerd. Zo kan de markt of het politieke klimaat meer of minder nadruk leggen op

¹¹ J.M. Veciana, 'The institutional approach to entrepreneurship research. Introduction', 374-375.

¹² M. Henrekson, 'How labor market institutions affect job creation and productivity growth', *IZA World of Labor* 38 (2014) 1-10, aldaar 5.

¹³ Volkskrant, 'Nieuwe regels voor ZZP'ers zware klus voor kabinet' (versie 1 juni 2015), <http://www.volkskrant.nl/economie/nieuwe-regels-voor-zzp-ers-zware-klus-voor-kabinet~a4047469/> (11 april 2016).

¹⁴ SER, ZZP'ers in beeld, een integrale visie op zelfstandigen zonder personeel (Onderzoeksrapport SER 2010).

¹⁵ M. Centeno, 'Is self-employment a response to labour market rigidity', *Banco de Portugal* 2000 37-44, aldaar 37.

¹⁶ S. Dilli, Arbeid instituties en ondernemerschap (hoorcollege, Utrecht 8 maart 2016).

instituties. Een theorie die dit verklaart is het economische model van Hall en Soskice, *varieties of capitalism*.¹⁷ Dit model gaat uit van twee vrijmarkteconomieën; een liberaal stelsel, *liberal market economy (LME)*, en een sterk gecoördineerd stelsel, *coordinated market economy (CME)*. Als prototype voor een LME werd Amerika gekozen. In dit land zouden bedrijven meer competitief zijn om hun positie in de markt te versterken en daarnaast zouden instituties een *laissez-faire* markt ondersteunen. Duitsland, het prototype CME, is een land waarin bedrijven juist samenwerken en netwerken belangrijk is voor succes. In deze economie ligt een sterke nadruk op instituties.¹⁸ Maar er is ook kritiek gekomen op het model van Hall & Soskice. Waarom zijn er slechts twee variaties? En hoe definieer je een ontwikkelingsland met een bijna stilstaande economie?¹⁹ Hall en Soskice zien Nederland bijvoorbeeld als een illustratie van een CME, maar er zijn vele onderzoekers die dit niet zo zien.²⁰ Volgens historicus Touwen was Nederland van 1950 tot eind jaren '80 een *coordinated market economy*, maar sindsdien heeft het zich ontwikkeld naar een hybride vorm van CME met een toenemend liberaal karakter.^{21 22} Daarnaast ziet historica Sluyterman Nederland in de twintigste eeuw als een CME, maar aan het begin en eind van de eeuw als een LME.²³ Duidelijk is dat Nederland een lange periode heeft gekend waarin de CME overheerste. Er is wel onduidelijkheid over in hoeverre de markt rond de eeuwwisseling zich als een LME gedroeg. Dit debat maakt het interessant om ondernemerschap in Nederland in deze periode te bestuderen. In dit onderzoek zal het beeld van Sluyterman als richtlijn worden genomen, omdat de groei van het aantal ZZP'ers lijkt samen te vallen met de liberalisering van de markt. Tevens zijn instituties het gevolg van de marktwerking en beïnvloeden zij aan de andere kant dezelfde markt. Zodoende zijn beide theorieën van belang om factoren aan te kunnen wijzen voor de groei van het aantal ZZP'ers.

Methodologie

Ik zal de invloed van arbeidsinstituties op ZZP'ers in Nederland tussen 1950-2016 onderzoeken aan de hand van drie exponenten van dergelijke institutionele wetgeving. Deze zijn de vestigingswet, de VAR en de pensioenwet. In ieder hoofdstuk worden deze en andere kleinere institutionele veranderingen besproken. Niet alle instituties zijn even van belang gedurende de periode en worden daarom niet altijd besproken.

¹⁷ P. A. Hall en D. Soskice, *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage* (Oxford 2001).

¹⁸ Sluyterman (red.), *Varieties of Capitalism and Business History*, 3.

¹⁹ Ibidem 5.

²⁰ P. A. Hall en D. Soskice, *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage* (Oxford 2001) 19-20.

²¹ J. Touwen, 'Varieties of Capitalism en de Nederlandse economie in de periode 1950-2000', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 1,73-104, aldaar 100.

²² Zie hoofdstuk 2 voor een uitgebreide verhandeling over de overgang van CME naar LME.

²³ Sluyterman (red.), *Varieties of Capitalism and Business History*, 5.

Om antwoord te krijgen op de hoofdvraag wordt er gebruik gemaakt van een kwalitatief, diachrone analyse bestaande uit drie stappen. Deze zal worden ondersteund met kwantitatieve gegevens over het aantal zelfstandigen (zonder personeel) ten opzichte van de totale beroepsbevolking. Deze methode zal in ieder hoofdstuk worden herhaald. De periode 1950-1980 staat centraal in het eerste hoofdstuk en is gekozen, omdat deze periode wordt gekenmerkt door het CME-landschap in Nederland. Het tweede hoofdstuk gaat over de LME-periode van 1980-2008 en is gekozen, vanwege het LME karakter van het land en de stimulering van de ZZP'ers. Het derde hoofdstuk beslaat de periode 2008-2016 en deze tijdsduiding is van belang omdat de crisis grote gevolgen heeft voor de instituties van de zelfstandigen.

In dit onderzoek zal er ten eerste een historische achtergrond van de verschillende instituties worden beschreven in ieder hoofdstuk. Dit zal resulteren in een historisch overzicht van de wetten in de gegeven perioden en dat geeft een abstract beeld van de betekenis en veranderingen waaraan de instituties onderhevig zijn. Dit overzicht zal worden opgesteld met behulp van gegevens van onder andere CBS, OECD en EIM. Om de invloed van instituties te meten zal ik het moment waarop ze worden geïntroduceerd, veranderen of eindigen vergelijken met de data van deze instellingen. In deze data staat het aantal zelfstandigen (zonder personeel) ten opzichte van de totale werkzame beroepsbevolking. Dit zijn longitudinale, numeriek continue variabelen. Zo is het aantal per jaar gemeten over de periode 1950-2016. Met name in de huidige periode is er veel media aandacht voor het ZZP-schap. Door gebruik te maken van bronnen van onderzoeksinstituten wordt voorkomen dat er een gekleurd beeld ontstaat door invloeden van deze media. Ik gebruik in mijn onderzoek vooral in de huidige periode weliswaar enkele krantenartikelen, dit doe ik om het hedendaagse debat ten opzichte van ZZP'ers te laten zien. Daarnaast zijn het interviews of artikelen van ZZP experts en zijn daarom legitiem om te gebruiken.

Ten tweede zal het overzicht van de verschillende wetgeving met betrekking tot ZZP'ers per hoofdstuk in een theoretisch raamwerk worden geplaatst door een analyse te maken van de *varieties of capitalism* in Nederland in de gegeven periode. Hieruit volgt een tweede overzicht dat de samenhang aangeeft tussen het politieke klimaat en de belangrijke instituties per periode. Dit resulteert in een context waardoor de abstracte instituties beter kunnen worden begrepen. Dit doe ik aan de hand van het boek van historica Sluyterman over *varieties of capitalism* in Nederland. Daarnaast gebruik ik het onderzoek van de heren Kuipers en Wennekers aangaande het overheidsbeleid voor ondernemers en het artikel van Goey et al. 'De veerkracht van de zelfstandige

ondernemer'.²⁴ Zij bieden een aantal theorieën over de samenhang tussen politiek en ZZP-schap, die een verklaring vormen voor de groei trend van de afgelopen jaren. Verder gebruik ik vele beleidsnota's die het geheel van ondernemersbeleid omvatten.

Ten derde zal ik het resultaat van de tweede analyse vergelijken met het aantal ZZP'ers in Nederland ten opzichte van de werkzame beroepsbevolking. Dit doe ik aan de hand van cijfers van het CBS, OECD en het artikel van Wennekers en Folkeringa, 'The development of the self-employment rate' uit 2002.²⁵ Ik gebruik verschillende bronnen omdat niet voor de gehele periode data gecentraliseerd is. Wennekers en Folkeringa hebben data verzameld van voor 1980 door middel van oude beleidsstukken die met elkaar vergeleken zijn. Het CBS en OECD hebben hun data verkregen via nauwkeurige jaarlijkse tellingen. Deze bronnen zijn betrouwbaar, omdat ze gebaseerd zijn op tellingen en beleidsstukken en daarnaast zijn uitgegeven door overheidsinstanties. Door middel van deze drie stappen zal er een duidelijk beeld worden geschetst van de ontwikkelingen en invloed van instituties op ZZP'ers in Nederland. Daarnaast zal het een verklaring bieden voor de toename van het aantal ZZP'ers sinds 1950.

²⁴ F.M.M. De Goey, J.L.J.M. van Gerwen en H. van Driel, 'De veerkracht van de zelfstandige ondernemer. Ondernemers en midden- en kleinbedrijf in Nederland, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië vanaf 1950', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009) 3, 53-81.

²⁵ S. Wennekers en M. Folkeringa, 'The development of the self-employment rate in the Netherlands 1899-1997' (Zoetermeer 2002) 3-16.

1. Het dal van de zelfstandige, 1950-1980

De zelfstandig ondernemer bestaat sinds lange tijd. Van de schilder tot de geavanceerde ICT-specialist van vandaag. De jaren 1950-1980 kenmerken zich door onder meer het dalend aantal ZZP'ers en een bijzondere marktsituatie. De vraag die hier centraal staat is: 'welke regulering was er in de periode van de *coordinated market economy* voor de ZZP'er, 1950-1980?' In deze periode zijn twee instituties van groot belang voor de zelfstandige, namelijk de vestigingwet en de eis van kredietwaardigheid.

Het institutioneel raamwerk

De term ZZP'er werd pas in de jaren '80 in het leven geroepen door de Belastingdienst.²⁶ Om dit beter te begrijpen dienen we rekening te houden met de markt en terug te gaan naar de jaren '30. De naweeën van de Beurskrach kwamen in de vorm van een grote groei aan startende ondernemers.²⁷ Werknemers waren werkloos geworden en werden gedwongen ondernemer. Zij werden niet bij een bedrijf aangenomen en begonnen daarom uit noodzaak voor zichzelf. Deze groep ondernemers leverden in de jaren '30 een probleem op voor de beroepsondernemers. De laag opgeleide gedwongen ondernemers hadden weinig vakkennis en daarmee ondermijnden zij de status van de beroepsondernemers.²⁸ Zij doken onder de gangbare tarieven met als gevolg dat ook de beroepsondernemer minder konden vragen en hun bedrijfsresultaten eveneens in een economische spiraal naar beneden gingen. Om dit tegen te gaan werd in 1937 de vestigingwet in het leven geroepen. Hierin werd vastgelegd dat startende ondernemers zich diende te houden aan bepaalde eisen binnen hun sector. Bedrijfskennis en kwaliteit van de geleverde diensten stonden hierin centraal. In 1954 werd deze wet nogmaals bekrachtigd. Voor de zelfstandigen uit de periode 1950-1980 waren er vrijwel geen arbeidsinstituties die het individu stimuleerde om zelfstandig ondernemer te worden. Zij dienden bijvoorbeeld aan een hoge mate van kredietwaardigheid te voldoen. Ruim de helft van de kosten bij de start van het bedrijf diende men contant te kunnen voldoen.²⁹ Daarnaast werd in de middenstandsnota vastgesteld dat ieder bedrijf genoeg middelen moest hebben om in het eerste jaar rond te komen. De mate van kredietwaardigheid diende te worden bewezen door middel van het indienen van een begroting en dekkingsplan bij de Kamer van Koophandel en Fabrieken. Kredietwaardigheid maakte daardoor de inkomenszekerheid van de gewone werknemer aantrekkelijker ten opzicht van de ondernemer, want voor de werknemer was

²⁶ Nieuwsuur, 'De opkomst van de zzp'ers' (versie 3 september 2015), <http://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2055696-de-opkomst-van-de-zzp-ers.html> (5 juni 2016).

²⁷ Sluyterman (red.), *Varieties of Capitalism and Business History*, 85.

²⁸ Ibidem.

²⁹ Nota: *Middenstandsnota 1954*, 3378, 37-37.

deze eis niet van toepassing. Het doel van deze instituties was om beginnende ondernemers af te remmen.³⁰ De drempel werd zo verhoogd om als werknemer voor jezelf te beginnen. Het toenmalige economische denkkader voorzag dat de toekomst zat in het economische succes van de grote bedrijven. De instituties laten zien dat ondernemers vooral in deze periode te maken hadden met een demotiverende factor. Hierdoor was het minder aantrekkelijk om voor zelfstandigheid te kiezen.

De marktwerking

Dit institutionele denken kwam voort uit het marktdenken van die tijd. Actoren als de politiek zagen een economische toekomst die bestond uit grote collectieve bedrijven. Deze periode wordt ook wel de *managed economy* genoemd. Dit is een periode waarin er volgens Audretsch en Thurik stabiliteit, continuïteit en homogeniteit heerst.³¹ In deze sfeer zal een groot bedrijf zich beter kunnen positioneren dan het MKB en de ZZP'er. Dit vanwege de *economies of scale*. Dit wil zeggen dat meer productie resulteert in lagere productiekosten.³² Bovendien geldt dat een grotere afzetmarkt een grotere productie vergt. Deze productie zal alleen kunnen worden verwezenlijkt door grote bedrijven. Zolang er sprake is van een groeiende markt zal dit dan ook geen problemen opleveren. Bedrijven werden vanwege de hoopvolle economie gestimuleerd. *Big is beautiful* was het idee, zoals historicus De Goey benoemt in zijn artikel 'veerkracht van de zelfstandige ondernemer'.³³ Zelfstandigen werden gezien als inefficiënt, niet-concurrerend en ze konden niet zorgen voor genoeg werkgelegenheid.³⁴

Naast het idee van een *managed economy* kan Nederland in deze periode ook worden beschouwd door academici als een *coordinated market economy*, ook wel CME genoemd. In Nederland komt deze gecoördineerde economie tot uiting in de traditie 'van overleg, consensus, veelvuldige kartelvorming en uitgebreide collectieve voorzieningen'.³⁵ Dit is terug te zien in de eerder genoemde vestigingswet en kredietwaardigheids-eisen waarmee het ondernemerschap van doen heeft. In de coördinatieindex van Hall en Gingerich scoort Nederland dan ook een 0.66, waarbij 1 de hoogst haalbare mate van CME is.³⁶ Een van de indicatoren voor deze score is de looncoördinatie. Het loonbeleid in de jaren '50 is hierom dan ook het benoemen waard.³⁷ Werknemers kregen na de oorlog een lager loon dan ze een decennium eerder kregen. Dit was een maatregel uit het

³⁰ Nota: Middenstandsnota 1954, 3378, 42.

³¹ A.R.M. Wennekers en Kuiper, A.A.B.H., Twee decennia ondernemersbeleid in beeld: een jong beleidsprogramma in sociaaleconomische context geplaatst (Zoetermeer 2008) 12.

³² Investopedia, 'Economies of Scale' (onbekend),

<http://www.investopedia.com/terms/e/economiesofscale.asp> (29 mei 2016).

³³ De Goey, 'De veerkracht van de zelfstandige ondernemer', 55-59.

³⁴ Sluyterman (red.), *Varieties of Capitalism and Business History*, 86.

³⁵ Touwen, 'Varieties of Capitalism en de Nederlandse economie in de periode 1950-2000', 88.

³⁶ Ibidem 86.

³⁷ Sluyterman (red.), *Varieties of Capitalism and Business History*, 27.

opbouwbeleid van de naoorlogse periode. In het decennium erna veranderd de coördinatie teneinde licht onder invloed van het bezwaar vanuit de ondernemerskring dat de vestigingwet een belemmering vormt voor de 'vrije bedrijfsuitoefening'.³⁸ Zo is er in de nota midden- en kleinbedrijf uit 1969 al een lichte liberalisering van de markt te zien. Er wordt gesproken van de verwachting dat 'een geleidelijke versoepeling van het vestigingsbeleid' en een gelijke 'benadrukking van eigen verantwoordelijkheid van de ondernemers' zullen leiden tot een betere voorbereiding en kwalitatief hoger ondernemerschap.³⁹ De hoop was dat zulk ondernemerschap de vanzelfsprekende standaard zou worden.

Ook was er aandacht voor de sociale zekerheid van zelfstandigen. De drang naar sociale zekerheid die na de oorlog ontstond, zette zich in de jaren '60 door. Zelfstandige ondernemers worden in de nota genoemd als doelgroep die makkelijker toegang dient te krijgen tot AOW voorzieningen. Dit omdat 'de maatschappelijke risico's voor de zelfstandige ondernemers naast de toegenomen zakelijke risico's steeds moeilijker te dragen zijn'.⁴⁰ Opmerkelijk aan dit nieuwe beleid is de aandacht voor de zelfstandig ondernemer als individu in plaats van de werknemer. Bovendien stellen de minister en staatssecretaris dat de oneerlijke premiedruk op ondernemers ten aanzien van werknemers dient te worden geanalyseerd en mogelijk rechtgetrokken.⁴¹

De nota uit 1969 laat een liberaliseringstrend zien die na de oliecrises volledig door zou zetten. De economische crisis volgend op de oliecrises leidde tot onzekerheid over de verzorgingsstaat en de betrouwbaarheid van de economische kracht van grote bedrijven.⁴² Deze bedrijven werden door de economische malaise gedwongen om personeel te ontslaan en de werkloosheid steeg hiermee fors. Zo was 3% van de beroepsbevolking werkloos voor de crises en op het hoogtepunt 10%.⁴³ De beloftes van *economies of scale*, waaronder lagere productiekosten, werden niet waargemaakt.

De statistieken

De geschetste institutionele en markt context is terug te zien in de cijfers. Er zijn weinig data beschikbaar van voor 1980, maar de gegevens van Wennekers en Folkeringa laten duidelijk zien hoe het aandeel zelfstandigen in de werkzame beroepsbevolking flink afnam in deze periode.

³⁸ Nota: *Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969*, 10425, 8.

³⁹ *Ibidem* 9.

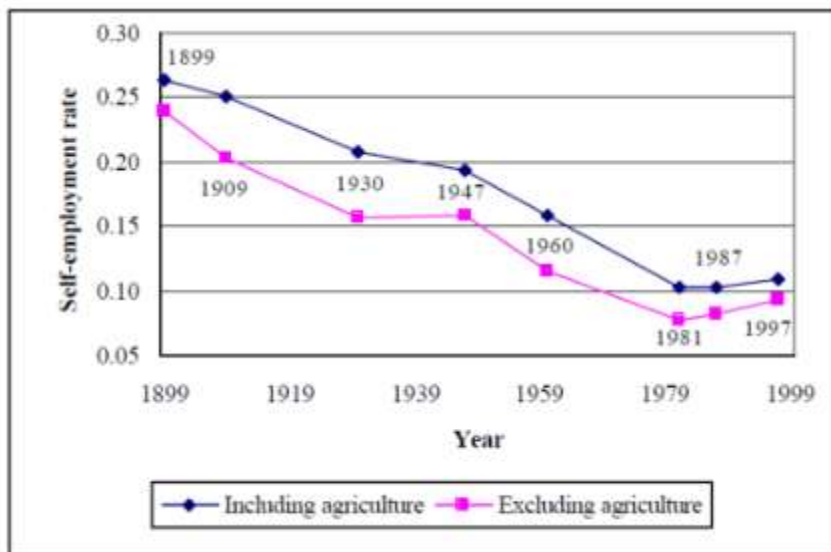
⁴⁰ *Ibidem* 7.

⁴¹ *Ibidem* 20.

⁴² A.J.A. Felling, *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw social-culturele ontwikkeling* (Nijmegen 2004) 4.

⁴³ G. Den Bakker, 'Economische crises jaren dertig en tachtig vergeleken', *De Nederlandse economie* (2008) 123-139, aldaar 135.

Aandeel zelfstandigen in werkzame beroepsbevolking

Bron: *Wennekers en Folkeringa, 2002.*

Een duidelijke stijging van het aantal zelfstandigen valt te zien na de beurskrach. Dit is na jaren van afname opmerkelijk. Na de oorlog daalde het aantal fors tot aan het begin van de jaren '80. Daarna bracht een nieuw ondernemersbeleid een opwaartse koers teweeg. Dit wordt besproken in hoofdstuk twee.

Conclusie

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat instituties een belangrijke rol speelden voor de zelfstandige ondernemer. De drempel was hoog om voor zichzelf te beginnen. Dit kwam door het gedachtengoed dat grootschaligheid de enige weg was om een gezonde, groeiende economie te garanderen. Daarnaast wordt deze periode gekenmerkt door het gecoördineerde karakter van de economie. Dit is terug te zien in de mate van overleg en structurering die de overheid toepastte op de economie. In de crises werden deze ideaalbeelden teniet gedaan. Dit leverde een verandering in het marktdenken op. De omschreven context is goed terug te zien in de cijfers van Wennekers en Folkeringa die een forse daling laten zien in deze periode van het aantal zelfstandigen.

2. De renaissance van de zelfstandige, 1980-2008

Met de komst van kabinet Lubbers I in 1982-1986 ging er een nieuwe wind waaien door het ondernemerschapbeleid. Onder druk van de problemen van de crises van de jaren '70 en '80 en de onmacht van de grote bedrijven om hier een oplossing voor te bieden, kreeg de kleine ondernemer nieuw bestaansrecht. In dit hoofdstuk zal deze verschuiving van marktdenken worden onderzocht en 'welke regulering er was in de periode van een *liberal market economy* voor de ZZP'er, 1980-2008?'

Het institutioneel raamwerk

De oude CME regulering begon vanaf het begin van de jaren '80 langzaam te veranderen naar een LME. Dit is terug te zien in de instituties van die tijd. Ten eerste was de vestigingwet onderhevig aan grote veranderingen en werd zij in 2007 in zijn geheel afgeschaft. Ten tweede werd er een nieuwe regelgeving geïntroduceerd namelijk de Verklaring Arbeidsrelatie, VAR. Ten derde werd de nadruk gelegd op kennisoverdracht en de drie pijlers; starters, groeiers en bedrijfsoverdracht of bedrijfsbeëindiging.

De vestigingwet werd vanaf 1982 langzaam minder belangrijk. Dit kwam enerzijds omdat het werd vervangen door onderwijs. Anderzijds is het een gevolg van het veranderend marktbeleid.⁴⁴ Als gevolg van het beleid om de toetredingsdrempel te verlagen verdween de kredietwaardigheidseis in 1987.⁴⁵ Deze beide veranderingen laten een liberalisering van de markt zien met als gevolg dat werknemers makkelijker konden overstappen naar eigen ondernemerschap. Bovendien werd het mogelijk voor gevestigde ondernemingen om hun productie- en afzetmogelijkheden aan te passen om zo onder de gangbare marktprijs te gaan zitten en hun concurrentiepositie te verbeteren, iets dat eerder door de kredietwaardigheidseis onmogelijk was. Om te zorgen dat de kwaliteit van het ondernemerschap niet zou lijden onder de afschaffing van de vestigingwet werd er meer geïnvesteerd in educatie voor zelfstandigen en ondernemingen. Zo staat er in de nota *in actie voor ondernemers* uit 2003 dat de afschaffing van de vestigingwet als nadeel heeft dat er geen formeel instituut bestaat dat waarborgt dat starters kwaliteit leveren.⁴⁶ Dit illustreert het dilemma dat bestaat omtrent de liberalisering van ondernemerschap en kwaliteitsbehoud. Voortaan werd de kwaliteit gewaarborgd door marktwerking en speciale onderwijsprogramma's. Uiteindelijk werd onder kabinet Balkenende IV in 2007 de vestigingwet helemaal afgeschaft ten behoeve van een zo liberaal mogelijk ondernemersklimaat.

Het tweede belangrijke instituut in deze periode is de Verklaring Arbeidsrelatie, beter bekend als de VAR. Dit was een institutionele maatregel die de relatie tussen opdrachtgever en

⁴⁴ Zie hiervoor de paragraaf marktwerking.

⁴⁵ Nota: *Ruim baan voor ondernemen* 1987, 20324, 58.

⁴⁶ *Uitwerking acties uit de Beleidsbrief Ondernemerschap 'In actie voor ondernemers!' 2004, 5.*

opdrachtnemer, in dit geval de ZZP'er, vaststelde. Dit was noodzakelijk geworden, omdat er sinds de jaren '80 meer flexibele arbeid was gekomen met als gevolg dat het voor de Belastingdienst en het UWV onduidelijk was wanneer er premies voor de werknemersverzekeringen dienden te worden geheven.⁴⁷ Deze wet werd uiteindelijk in 2001 van kracht, echter hierbij ontstond meteen het probleem van de schijnzelfstandige. In zo'n geval zou een oud werknemer fictief als ZZP'er werken voor de oude werkgever. Met als resultaat dat op die manier werknemerspremies worden ontweken en dus de kosten lager zijn voor de werkgever.⁴⁸ Een aantal jaren na de introductie van de wet werd daarom de projectgroep 'Stimulering ondernemerschap' opgezet. Deze had als doel om het ondernemerschapsklimaat te evalueren. Zij stelde echter dat de VAR zorgde voor duidelijkheid en dat zij goed leek te functioneren, ondanks het probleem van de schijnzelfstandigen.⁴⁹ Het advies van de projectgroep luidde dat er als aanvulling diende te worden opgenomen dat een zelfstandige met één opdrachtgever niet automatisch een schijnsituatie kon betekenen.⁵⁰ De historici Es en Van Vuuren stelden dat met de duidelijkheid die de VAR bracht zelfstandig ondernemerschap aantrekkelijker werd. Dit resulteerde dan ook in een grote groei van het aantal ondernemers.⁵¹

Daarnaast is het, zoals aan het begin van dit hoofdstuk aangegeven, een gegeven dat onderwijs in deze periode een belangrijke nieuwe ontwikkeling was. Het was een vast onderdeel in beleidsnota's en er werden veel cursussen opgezet ten behoeve van beter en bewust ondernemerschap. Deze ontwikkeling past in het plaatje van de ondernemende samenleving. Zonder educatie zou de doelgroep een slechtere concurrentiepositie hebben ten opzichte van andere landen.

De marktwerking

Genoemde instituties kwamen voort uit een veranderende markt. Dit gebeurde vanaf 1982. In dat jaar bracht het kabinet Lubbers I namelijk de nota 'Beleid inzake het starten van een eigen bedrijf' uit. De titel laat al een verschuiving van het denken zien. Zo werden ondernemers in de nota niet meer vanuit een mkb perspectief bekeken, maar was er ruimte en meer erkenning voor het zelfstandig ondernemerschap. Zo valt in de nota te lezen dat de zelfstandigen kunnen zorgen voor 'de versterking van de economische structuur' en kunnen bijdragen aan werkgelegenheid.⁵²

Deze positieve houding kan worden verklaard door de marktsituatie. De gevolgen van de oliecrises waren namelijk nog sterk te voelen. Zo was er een aanzienlijk percentage, zo'n 10%, van de

⁴⁷ P. Spaninks, 'Vragen voor zzp'er na afscheid VAR', Metro, 2 mei 2016.

⁴⁸ *Memorie van toelichting aangaande wijziging wet uitbreiding rechtgevolgen VAR 2003*, 29677, 12.

⁴⁹ Projectgroep Stimulering Ondernemerschap SZW, *Eigen baas, een werkend alternatief* (eindrapport van de projectgroep Stimulering Ondernemerschap SZW, Den Haag 2006), 33.

⁵⁰ *Ibidem*.

⁵¹ Dekker (red.), *En toen waren er ZZP'ers*, 23.

⁵² *Nota: Beleid inzake het starten van een (eigen) Bedrijf 1982*, 17554, 8.

beroepsbevolking werkloos.⁵³ Werklozen voelden zich daardoor gedwongen om voor zichzelf te gaan beginnen bij gebrek aan werk bij traditionele bedrijven. In tijden van crisis zijn ZZP'ers door hun flexibiliteit bovendien beter in staat het hoofd boven water te houden dan bedrijven. Grote bedrijven waren statischer en konden daardoor minder snel reageren op conjunctuurwijzigingen. Bovendien waren ze niet zo innovatief als de ZZP'ers. Zelfstandigen konden meer risico nemen en innovaties aangrijpen door het flexibele karakter van hun beroep. Zij zijn daarmee crisisbestendiger. Deze kwaliteiten vond het kabinet belangrijk om te stimuleren ten behoeve van de stagnerende economie. Desalniettemin stonden er in de nota nog geen grote institutionele veranderingen. Zo bleef de vestigingswet gehandhaafd tot aan 2007 ten behoeve van de kwaliteitsgarantie.⁵⁴ Wat wel vernieuwend was, was de introductie van een scala aan onderwijsprojecten gericht op startende ondernemers, zoals werkboeken en cursussen. Deze initiatieven werden opgericht door de nationale en regionale overheden in samenwerking met de ondernemerssector.⁵⁵

Vanaf 1987 veranderde er veel voor de ondernemer, omdat het overheidsbeleid toen daadwerkelijk werd toegespitst op zelfstandigen en in 1988 kwam er zelfs een zelfstandigenstatuut. De nota die hier aan ten grondslag lag was de nota 'ruim baan voor ondernemen'. Deze werd gekenmerkt door een verdere liberalisering en deregulering van instituties. Op die manier werden onnodige belemmeringen voor ondernemen en handel uit de weg gegaan.⁵⁶ Zo werd wetgeving eenvoudiger en transparanter gemaakt. Daarnaast werd de vestigingswet versoepeld door de eis van kredietwaardigheid te schrappen.⁵⁷ De overheid wilde hiermee bereiken dat de ondernemers meer zelfregulerend werden. Naast de nota bestond er ook nog het zelfstandigenstatuut. Dit moest als overzicht dienen voor ondernemers aangaande de 'normatieve uitgangspunten, rechtsregels en beleidsregels' waarmee ze te maken kregen.⁵⁸ Dit werd opgesteld om aan de behoefte te voldoen om de betekenis van de zelfstandige in de Nederlandse economie te kunnen vastleggen.

In de jaren '90 en '00 kwamen er nog een aantal nota's uit. Hierin werd het doel vastgelegd om de ondernemende samenleving te stimuleren. In de gelijknamige nota van 1998 werd dit concept besproken. De ondernemende samenleving is het geheel van: 'de herwaardering van zelfstandig ondernemerschap, de groeiende aandacht voor flexibiliteit en *employability* van werknemers, de aandacht voor individuele verantwoordelijkheden en individueel initiatief bij herijkingen van overheidsbeleid'.⁵⁹ De ondernemende samenleving bracht een verandering van betaald werk met

⁵³ Den Bakker, 'Economische crises jaren dertig en tachtig vergeleken', 135.

⁵⁴ Nota: *Beleid inzake het starten van een (eigen) Bedrijf* 1982, 17554, 11.

⁵⁵ Ibidem 11-14.

⁵⁶ Nota: *Ruim baan voor ondernemen* 1987, 20324, 14.

⁵⁷ Ibidem 58-59.

⁵⁸ Nota: *Zelfstandigenstatuut* 1988, 21024, 1.

⁵⁹ K. van Beek, *De ondernemende samenleving: Een verkenning van maatschappelijke veranderingen en implicaties voor beleid* (Verkenning door Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 1998) 23.

zich mee. Niet langer lag de nadruk van de markt op de grote bedrijven en traditionele werknemers, maar op innovatie en flexibiliteit. Hieruit kan worden opgemaakt dat deze eigenschappen net zo belangrijk zijn geworden als productie en *economies of scale*. Bovendien werd in de nota erkend dat er frictie kon bestaan tussen instituties en de vrije ontwikkeling van de ondernemende samenleving.⁶⁰ De afschaffing van de vestigingswet in 2007 is een voorbeeld van de verdere liberalisering van de instituties, die sinds 1982 plaatsvond. Zo werden er geen institutionele kwaliteitseisen meer gesteld en diende de markt dit te reguleren. Naast adequate regelgeving waren er nog twee andere punten in de nota van belang voor de ondernemende samenleving, namelijk een productief economisch klimaat en goede marktordening.⁶¹ Om dit te kunnen bereiken diende er meer deregulering, onderwijs en lage toe- en uittredingsdrempels te komen.

In 2006 publiceerde de projectgroep 'Stimulering ondernemerschap' haar evaluatie van het ondernemerschapsklimaat in Nederland. Het doel was om het ZZP-schap aantrekkelijker te maken door beleidsaanbevelingen te doen.⁶² Een van de belangrijke kwesties die in het rapport werd besproken, was de preciaire pensioenregeling van ZZP'ers. Pensioen kan namelijk op drie manieren verkregen worden, via de AOW, via een verzekeraar of via het werknemerspensioen. Zelfstandigen krijgen het laatste niet en daarnaast is het voor deze groep vrij duur om een aanvullend pensioen te regelen. De projectgroep adviseerde dan ook om informatie te verstrekken over mogelijke verzekeraars via ondernemerssites. Uit dit advies blijkt dat de overheid slechts een adviserende rol aannam en niet langer als een CME optrad ten behoeve van de ondernemende samenleving omdat het minder vanuit instituties invloed uitoefende. Een ander interessant advies van de projectgroep voor dit onderzoek was hun kritiek op de passieve houding van de overheid ten aanzien van de ZZP'er. Door de VAR werd er teveel aandacht besteed aan het probleem van schijnzelfstandigheid. De projectgroep adviseerde dan ook om ZZP'ers positief te faciliteren en de overgang van werknemer naar ZZP'er te vergemakkelijken.⁶³

Dat de Nederlandse markt zich meer richting een LME aan het ontwikkelen was sinds 1982 lijkt te worden bevestigd door de bovengenoemde ontwikkelingen. De sterke coördinatie die van de vestigingswet uitging, werd langzaam gedereguleerd. Kwaliteit werd sindsdien door de markt gereguleerd en niet door het instituut. Een ander opvallend LME kenmerk is dat er een sterkere nadruk kwam te liggen op onderwijs voor ondernemers.⁶⁴ Dit is te zien aan de grote hoeveelheden onderwijsprogramma's die met de nota 'beleid inzake starten van een (eigen) bedrijf' werden

⁶⁰ Ibidem 68.

⁶¹ Wennekers, Twee decennia ondernemerschapbeleid in beeld, 21.

⁶² Projectgroep Stimulering Ondernemerschap SZW, Eigen baas, een werkend alternatief, 3.

⁶³ Ibidem 34.

⁶⁴ Sluyterman, (red.), *Varieties of Capitalism and Business History*, 80.

gestart. Bovendien verving educatie de kwaliteitseisen op termijn. Om deze educatie goed te faciliteren overlegde de overheid met de ondernemers.

De Nederlandse politieke cultuur wordt al vele decennia gekenmerkt door overleg. De historici Erik Nijhof en Annette van den Berg stellen dat in deze cultuur sprake was van 'gedecentraliseerde coördinatie'.⁶⁵ Kenmerkend hiervoor is de monitorende rol van de overheid en de samenwerking van actoren als ondernemers en fiscale instellingen. De overheid grijpt alleen in als de noodzaak er is en het juridisch mogelijk en wenselijk is. Een interessant voorbeeld hiervan in dit kader is het ideaal van de ondernemende samenleving. De overheid ziet de opkomst hiervan als een positief fenomeen en stimuleert waar mogelijk. De echte samenwerking en structurering speelt zich af tussen ondernemers, opdrachtgevers en verzekeraars. Dit is ook duidelijk terug te zien in initiatieven als het zelfstandigenstatuut en de externe projectgroep 'Stimulering ondernemerschap'.

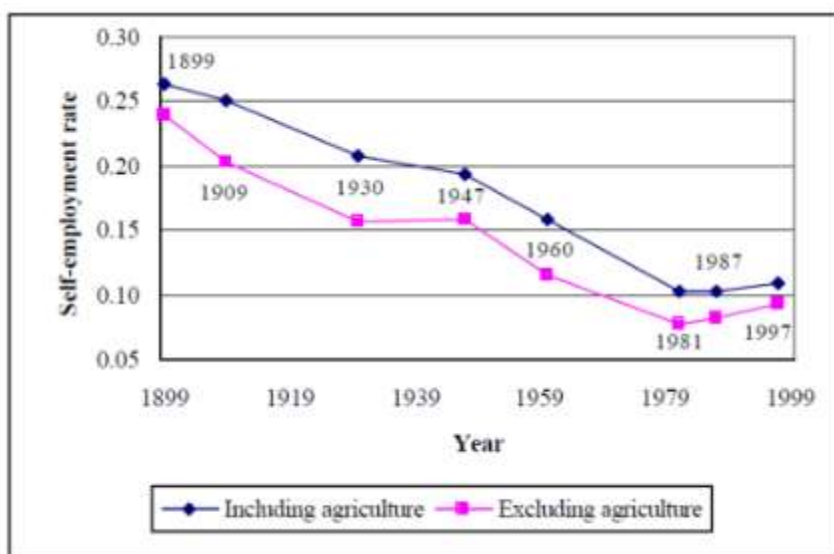
De statistieken

De statistieken die ik heb geraadpleegd zijn die van Wennekers & Folkeringa en Dekker & Kösters. Zij laten de groei van het aantal zelfstandigen zien over de periode 1900 tot nu. Zoals is te zien is in figuur 1 had de nieuwe wending van kabinet Lubbers I inderdaad grote invloed op het aantal zelfstandige ondernemers. Niet alleen werd de eerdere stagnatie van de zelfstandigen gestopt, tevens is er een langzame groei te zien. Met name na 1987 is dat het geval en stijgt het ondernemers aantal van 7.5% naar 10%. Rond de eeuwwisseling is er een kleine dip te zien. Dit valt ten dele te verklaren door de internetbubbel die barstte en waarbij vele startende bedrijven failliet gingen en een aantal van deze bedrijven waren zelfstandige ICT'ers.⁶⁶

⁶⁵ Ibidem 31.

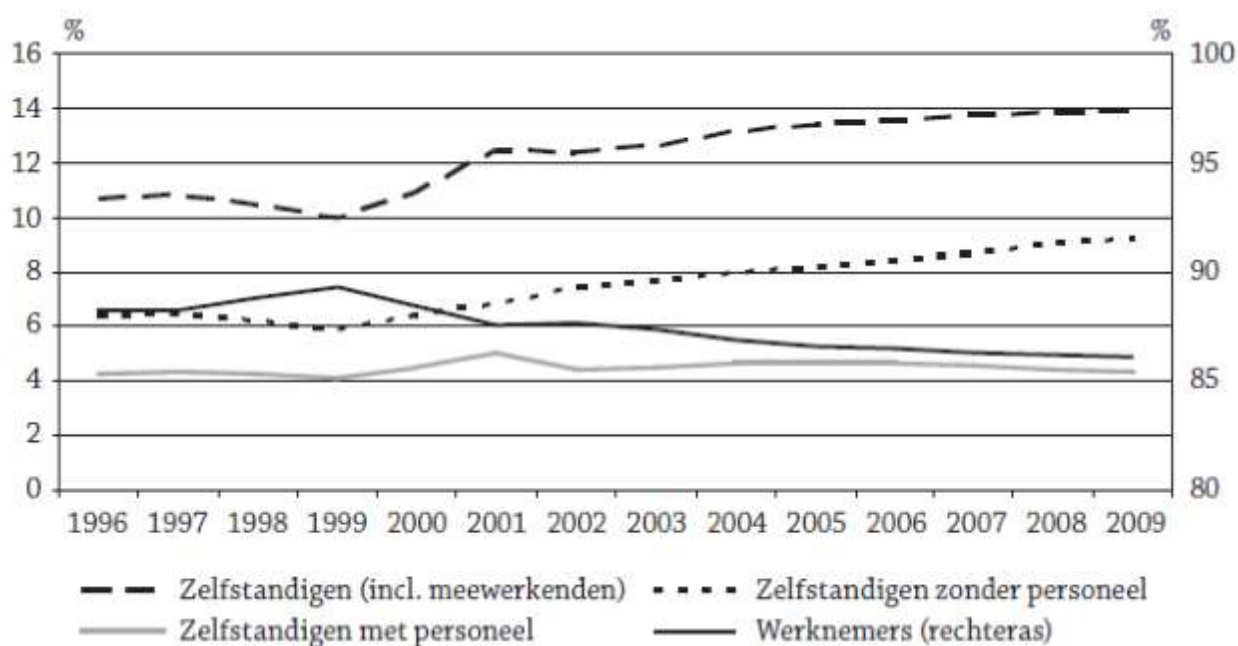
⁶⁶ NRC, 'maar toch weer in vaste dienst' (versie 6 oktober 2012), <http://www.nrc.nl/handelsblad/2012/10/06/toch-maar-weer-in-vaste-dienst-voor-de-zekerheid-1160474> (2 juni 2016).

Figuur 1: aandeel zelfstandigen in werkzame beroepsbevolking

Bron: Wenekers en Folkeringa, 2002.

Figuur 2: aandeel werknemers en zelfstandigen in werkzame beroepsbevolking

Bron: Dekker en Kösters, 2011.

Na deze kleine stagnatie voor het ZZP-schap is er sinds die tijd echter een gestage groei te hebben plaatsgevonden die aanhoudt tot op de dag van vandaag. Op de periode 2008-2016 zal in het volgende hoofdstuk dieper worden ingegaan. In figuur 2 is er een aanzienlijke groei te zien van het totaal aantal zelfstandigen van twaalf procent naar veertien procent. Binnen deze groep groeit het aantal ZZP'ers gestaag met een groei van drie procent per jaar. Hieruit valt op te maken dat de

ondernemende samenleving aan populariteit wint sinds het einde van de twintigste eeuw. Opvallend genoeg lijkt de stapsgewijze afschaffing van de vestigingswet positief te hebben uitgedaakt en lijkt het geen onverwacht grote hoeveelheid starters te hebben opgeleverd.

Conclusie

In dit hoofdstuk is duidelijk geworden dat er door het vernieuwende beleid van kabinet Lubbers I er een omslag is gekomen in het denken over ondernemers. Dit heeft geleid tot een afbrokkeling van beperkende instituties en het op gang brengen van initiatieven om de zelfstandig ondernemer te stimuleren. Niet alleen op institutioneel niveau veranderde veel, maar ook kwam het concept op van een ondernemende samenleving. Deze diende te worden gestimuleerd ten behoeve van een goede economie die flexibele, innovatieve ondernemers nodig had. Op de vooravond van de economische crisis was dus het beeld rooskleurig voor de ondernemer.

3. De crisisjaren voor de zelfstandige, 2008-2016

Na de kredietcrisis van 2008 lijkt er een ommekeer plaats te vinden omtrent de liberale politiek. De grote groei van het aantal ZZP'ers was een positief fenomeen, maar het riep wel vragen op over de duurzaamheid van de kleine bedrijven. In dit hoofdstuk worden deze vragen geanalyseerd en de problemen omtrent de huidige gedecentraliseerde coördinatie zullen worden besproken. De vraag die in dit hoofdstuk centraal staat is: 'Welke regulerende arbeidsinstitutionele veranderingen zijn er gekomen voor ZZP'ers na de kredietcrisis'. Deze vraag is van belang om te kunnen verklaren waarom het ZZP'er aantal in de laatste jaren is toe blijven nemen ondanks de crisis. Als eerste zullen er twee institutionele dilemma's worden besproken die deze periode kenmerken, waarna er nog een aantal kleinere institutionele veranderingen worden aangestipt. Vervolgens zal de huidige markt worden geanalyseerd, wederom ondersteund door statistieken.

Het institutioneel raamwerk

De belangrijkste kwestie tot 2016 omtrent de ZZP'er was de VAR. Dit instituut kwam onder druk te staan door het al eerder benoemde verschijnsel van de schijnzelfstandige. Dit maakte het ZZP-schap wel interessanter voor de werkgever, maar in werkelijkheid was hierbij sprake van ondernemers die als werknemers werkten. Er waren drie indicaties voor en vermoedens van schijnconstructies.⁶⁷ In de eerste situatie werkte de ZZP'er voor één opdrachtgever, dit was vaak de oude werkgever. Ten tweede kon werken voor een enkel bemiddelingsbureau verdacht zijn. Werken onder de voorwaarden en omstandigheden van een werknemer vormde de laatste indicatie. Voor de opdrachtgever was de schijnconstructie aantrekkelijk om zo heffingen te ontwijken tevens was hij niet verantwoordelijk als de Belastingdienst erachter komt. In 2016 werd een oplossing geboden voor dit fenomeen in de vorm van de deregulerende beoordeling arbeidsrelatie, DBA. Onder dit stelsel zijn beide actoren verantwoordelijk en dienen naheffingen te voldoen.⁶⁸ Er is veel kritiek op de haalbaarheid van het nieuwe instituut, met name over de uitvoering en de globale eisen die worden gesteld.⁶⁹ De tijd moet uitwijzen of dit een succesvol alternatief is van de VAR. Wat deze institutionele verandering laat zien is dat de overheid eerlijke concurrentie stimuleert, maar dat het niet te specifiek eisen kan stellen aan de opdrachtvoorwaarden. Dit vanwege het gevaar op beperking van de ondernemersvrijheid en het daarmee onaantrekkelijk maken van zelfstandigheid.

⁶⁷ Dekker (red.), *En toen waren er ZZP'ers*, 117.

⁶⁸ Belastingdienst, 'Modelovereenkomsten: hoe werkt dat?' (onbekend), http://www.belastingdienst.nl/wps/wcm/connect/bldcontentnl/belastingdienst/zakelijk/ondernemen/zzp_ers/modelovereenkomsten_jpv_var/modelovereenkomsten_hoe_werkt_dat (2 juni 2016).

⁶⁹ RTLZ, 'Na de VAR: dit is de bizarre nieuwe wereld van de ZZP'er' (versie 4 april 2016), <http://www.rtlz.nl/business/ondernemers/na-de-var-dit-de-bizarre-nieuwe-wereld-van-de-zzper> (1 mei 2016).

Het tweede institutioneel dilemma voor het huidige ZZP-schap is dat van de onverzekerde zelfstandige. Slechts een beperkt aantal zelfstandigen kan het opbrengen om zich te verzekeren. De jurist Monique Aerts geeft hier drie redenen voor.⁷⁰ Zo is de periode als ZZP'er vaak van tijdelijke aard. Na vijf jaar stopt 61% van deze groep en neemt personeel in dienst of gaat over op loondienst.⁷¹ Een tweede reden om onverzekerd te zijn is vanwege de kosten die het met zich mee zou brengen; arbeidsongeschiktheids- en pensioenregelingen zijn duur, met name als startende ondernemer. Bovendien is het voor de ZZP'er met een laag inkomen meestentijds niet rendabel om hierin te investeren. De derde reden die Aerts geeft is dat zelfstandigen geregeld geld achter de hand houden in het geval van uitval. 64% van de ZZP'ers heeft middelen als opgebouwd vermogen of het inkomen van de partner, om een eventuele stagnatie op te vangen. Het feit dat weinig ZZP'ers gebruik maken van het sociale stelsel laat zien dat het niet goed aansluit bij deze ondernemergroep. Hier ondervinden voornamelijk de startende ondernemers met weinig opgebouwd vermogen problemen mee. Een oplossing hiervoor is reeds nog niet gevonden. Dit is in de toekomst wel noodzakelijk aangezien het pensioen van de ZZP'er niet vanzelfsprekend is. Interessant zijn de onderlinge verzekeringsvormen die bij zelfstandigen ontstaan de zogenoemde broodfondsen.⁷²

Naast deze grotere beleidsdilemma's zijn er in de huidige periode nog een aantal andere knelpunten duidelijk geworden in het ondernemersbeleid. Deze knelpunten maken het zelfstandig ondernemerschap onaantrekkelijk om voor te kiezen. Zo achten banken kleine leningen aan ZZP'ers niet rendabel, al heeft de overheid een stelsel voor microfinanciering tot €50.000,- ontworpen.⁷³ Verder is er in samenwerking met ondernemers in 2012 het 'Actieplan vermindering administratieve lasten voor ZZP'ers' verschenen. Hierin werd een aantal administratieve taken vereenvoudigd. Een andere maatregel was de introductie van de aanbestedingswet in 2013. Hierin werd vastgelegd dat opdrachten voor zelfstandigen proportioneel dienen te zijn ten opzichte van de werkdruk.⁷⁴ De laatste belangrijke verandering van de afgelopen jaren was de aanpassing van de arbowet in 2012. Sindsdien hebben zelfstandigen die werkzaam zijn op dezelfde plek als werknemers gelijke rechten op het gebied van veiligheid en gezondheid.

De hierboven beschreven institutionele wijzigingen laten zien dat er in de periode 2008-2016 op institutioneel niveau heel wat onzekerheid bestond. Zo is het niet duidelijk of de DBA werkelijk succesvol gaat zijn en zowel het belang van de ZZP'er als het belang van de Belastingdienst kan behartigen. Als het slecht uitpakt kan dit het ondernemerschap onaantrekkelijk maken vanwege de

⁷⁰ Dekker (red.), *En toen waren er ZZP'ers*, 113.

⁷¹ *Ibidem* 114.

⁷² Broodfondsen zijn fondsen voor langdurig zieke ondernemers die geen inkomsten hebben. De fondsen worden gefinancierd door andere zelfstandigen en is gebaseerd op vertrouwen. Voor meer informatie zie: http://www.broodfonds.nl/hoe_het_werkt.

⁷³ Dekker (red.), *En toen waren er ZZP'ers*, 107.

⁷⁴ *Ibidem*.

onzekerheid van de arbeidsrelatie en onduidelijke wetgeving. Verder zijn zaken als de arbowet en het fiscaal aantrekkelijk houden voor de ZZP'ers verbeterd. Als het probleem van onverzekerden wordt opgelost dan kan ZZP-schap ook voor de lange termijn en als enige inkomen haalbaar worden.

De marktwerking

De kredietcrisis had grote gevolgen voor bedrijven en banken. Over de invloed van de ZZP'er in deze crisis bestaan twee theorieën. De eerste is dat hij niet zoveel last heeft gehad van de stagnatie, want het aantal ZZP'ers groeide in korte tijd fors.⁷⁵ Dit kan aan de ene kant komen doordat bedrijven liever geen gebruik wilden maken van de kostbare, statische werknemers, maar juist van de flexibele arbeidsrelatie met de ZZP'er. Hier zit namelijk minder risico aan vast. Aan de andere kant kan dit komen doordat veel werknemers werkloos raakten en uit noodzaak voor het zelfstandig beroepsleven kozen. De tweede theorie over de crisis is dat de ZZP'er wel last heeft ondervonden van de crisis.⁷⁶ Zo zijn er wel genoeg opdrachten binnengekomen, maar voor lagere tarieven. Daarnaast was de betalingstermijn die opdrachtgevers wilden aangaan soms anderhalve maand. Het aantal zelfstandigen was dus wel gestegen, maar waarschijnlijk komt dat voor een deel door de vele werklozen die kozen voor het ZZP-schap. Deze theorieën laten zien dat de inkomstvoorziening van de ZZP'er door de crisis wel onder druk is komen te staan. Weliswaar is er een nieuw fenomeen ontstaan door de financiële onzekerheid van de afgelopen jaren, namelijk de hybride ZZP'er. Deze heeft naast het eigen bedrijf een arbeidsovereenkomst als werknemer bij een traditioneel bedrijf. Op die manier kunnen financiële tegenslagen worden opgevangen.

Naast de kredietcrisis van 2008 is een andere ontwikkeling van belang geweest in deze periode voor de zelfstandigenmarkt. In de academische wereld lijkt de voorzichtige voorspelling te bestaan dat de relatieve LME van de afgelopen jaren zich aan het ontwikkelen is naar een CME.⁷⁷ Dit blijkt uit de vele institutionele aanpassingen. Of deze ontwikkeling gaat doorzetten zal de komende jaren moeten blijken. In de toekomst is verder onderzoek hiervoor gewenst.

De statistieken

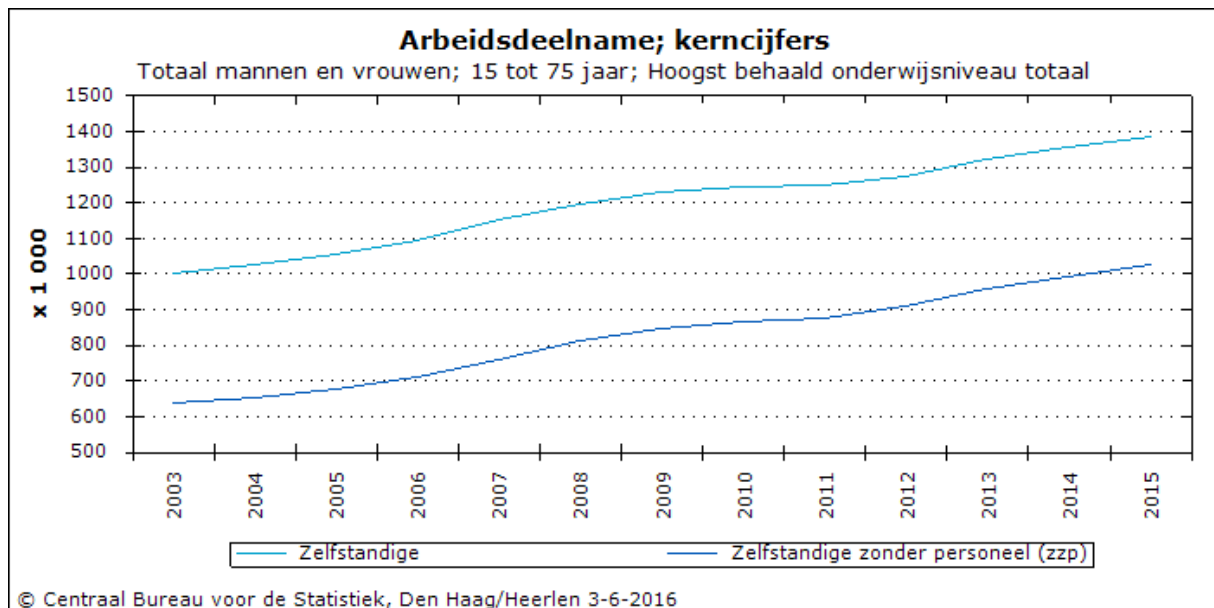
De afgelopen paar jaar kende een aanzienlijke groei in het aantal zelfstandig ondernemers. Deze groei lijkt dus verklaard te kunnen worden door het aantal gedwongen ZZP'ers in de kredietcrisis. En tevens door de interesse van opdrachtgevers om gebruik te maken van flexibele arbeid. Deze groei is

⁷⁵ Mathijs Bouman, 'Ondernemerschap floreert in Nederland' (versie 22 augustus 2015), <http://fd.nl/economie-politiek/1115907/ondernemerschap-floreert-in-nederland-maar-is-het-wel-vrijwillig> (3 juni 2016).

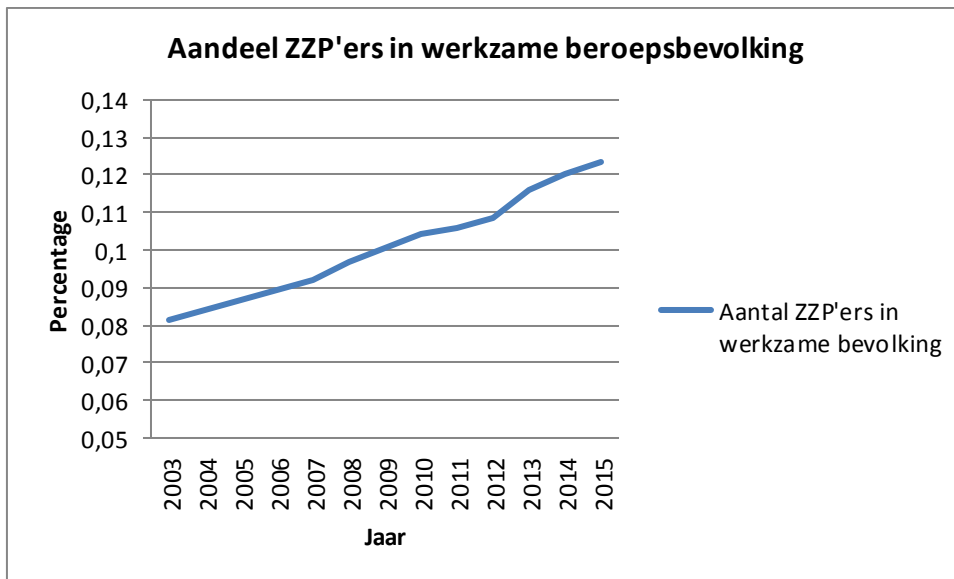
⁷⁶ Nanda Troost, 'ZZP'ers in de knel door economische crisis' (versie 5 juli 2012), <http://www.volkskrant.nl/archief/zzp-ers-in-de-knel-door-economische-crisis~a3281888/> (3 juni 2016).

⁷⁷ Sluyterman (red.), *Varieties of Capitalism and Business History*, 176.

terug te zien in de statistieken van het CBS. Deze geven de groei aan van het aantal ZZP'ers sinds 2003.

Uit bovenstaande grafiek blijkt dat er inderdaad een gestage groei is in het aantal ZZP'ers sinds het begin van de 21ste eeuw. Opvallend genoeg lijkt de groei ten tijde van de crisis in de statistieken niet bijzonder toe te nemen. Dit kan betekenen dat het aantal gedwongen ZZP'ers relatief is meegevallen en dat de zelfstandigen nauwelijks zijn getroffen door de crisis. Dit komt door de flexibele positie die de ZZP'er inneemt op de arbeidsmarkt. Wel is er een lichte stabilisering te zien in de jaren erna. Dit wijst erop dat gedwongen ZZP'ers langzaam aan weer als werknemer aan de slag konden gaan of gestopt zijn, of failliet zijn gegaan. Een aantekening hier is dat de mogelijke achteruitgang van het inkomen van de groep in de statistieken niet te zien is. Er lijkt bijna een exponentiële groei te bestaan. Als men dit vergelijkt met de onderstaande tabel dan wordt het duidelijk dat het aandeel ZZP'ers in de werkzame beroepsbevolking is gegroeid van 8% naar bijna 15%. Deze groeicijfers laten zien dat het zelfstandig bestaan zeer populair is en dat het bovendien crisisbestendig is. Wederom is dit te danken aan de flexibiliteit.

Bron: CBS Statline, 17 mei 2016.

Conclusie

Uit dit hoofdstuk is gebleken dat een groot aantal veranderingen heeft plaatsgevonden op institutioneel gebied. Zo is de VAR afgeschaft en zijn er kleine fiscale toegemoetkomingen voor ondernemers bij gekomen. Hieruit blijkt dat de overheid actiever in grijpt in de ondernemende samenleving en dat die samenleving minder zelfregulerend kan zijn. Daarnaast is gebleken dat de marktwerking bij een crisis geen grote invloeden heeft op ZZP'ers en dat ze er juist eerder op vooruit zijn gegaan qua aantallen. Wel zijn de tarieven van hun diensten achteruitgegaan. Het is dus duidelijk geworden welke institutionele veranderingen er zijn gekomen na de crisis en welke gevolgen deze hebben gehad voor de ZZP'er.

Conclusie

In dit onderzoek heb ik onderzocht hoe het aantal ZZP'ers sinds 1950 is gekrompen en na 1980 een spectaculaire groei heeft meegemaakt. Dit heb ik gedaan aan de hand van de *institutional approach*. Instituties zijn belangrijk voor de ZZP'er omdat deze het kader bieden waarbinnen hij kan werken. In alle periodes heb ik de belangrijkste instituties onder de loep genomen en de invloed ervan op de trend geanalyseerd. Ik heb gebruik gemaakt van drie deelvragen.

De eerste deelvraag die ik heb behandeld is: welke regulering was er in de periode van de *coordinated market economy* voor de ZZP'er, 1950-1980? De belangrijkste instituties die invloed hadden op de zelfstandige ondernemer waren de vestigingwet en de eis van kredietwaardigheid. Deze belemmerden de instroom van nieuwe ondernemers door financiële en kwalitatieve eisen te stellen. Dit was kenmerkend voor de periode 1950-1980, omdat de markt vooral was gericht op grote bedrijven die met hun *economies of scale* veel vermogen wisten te genereren. Bovendien laten deze instituties zien dat Nederland een CME was. De overheid stuurde de economie actief aan door middel van overleg, consensus en collectieve voorzieningen. De markt en de instituties vormden een belemmering voor de ondernemer. Dit is terug te zien in het aantal zelfstandigen dat rap tempo afnam in deze periode.

De tweede deelvraag luidt: Welke regulering was er in de periode van een *liberal market economy* voor de ZZP'er, 1980-2008? De belangrijkste instituties waren de vestigingwet en de VAR. Hiernaast werden er vele onderwijsprojecten opgezet speciaal voor ondernemers. Belemmerende instituties werden langzaam afgebroken en nieuwe stimulerende instituties traden aan. Naast institutionele veranderingen veranderde de markt. Dit kwam door de crises in de jaren '70 en '80. Grote bedrijven vielen en mensen raakten werkloos. Innovatie en flexibiliteit dienden de economie de kracht te geven die nodig was. Dit zag de overheid in de vorm het midden- en kleinbedrijf waaronder de ZZP'ers. Deze werd op grote schaal gestimuleerd via de institutionele veranderingen. Bovendien werd de markt liberaler, zelfregulering was beter dan strak overheidsingrijpen. Er was sprake van gedecentraliseerde coördinatie met als doel het creëren van een ondernemende samenleving. De cijfers laten zien dat er sinds de jaren '80 niet alleen de daling van de zelfstandigen is gestopt, maar er sindsdien een significante groeispurt is begonnen. Dit laat zien dat instituties en de markt een grote invloed kunnen hebben op het aantal ondernemers.

De derde deelvraag die is behandeld, is: Welke regulerende arbeidsinstitutionele veranderingen zijn er gekomen voor ZZP'ers na de kredietcrisis? De instituties die sinds de crisis zijn onderzocht zijn de VAR en het pensioen. Naast deze zijn er nog een hoop kleine institutionele wijzigingen doorgevoerd. Het resultaat van de veranderingen was dat de DBA-wet moet voorkomen dat er schijnzelfstandigen kunnen werken. Daarnaast wordt het sociale stelsel voor ZZP'ers

onderzocht of het toekomstbestendiger kan worden. Nu is het voor deze groep lastig om een pensioen te kunnen bekostigen. Dit maakt het toekomstbeeld niet al te rooskleurig. Waar deze kwesties toe leiden is nog niet duidelijk. Opvallend genoeg is gebleken dat de ZZP'er crisisbestendig is. Veel werklozen kozen voor het zelfstandig bestaan uit noodzaak en door de flexibiliteit konden ze makkelijk hun tarieven aanpassen naar de marktsituatie. Langzaam aan lijkt de markt zich door de crisis aan te passen naar een CME. De overheid is meer aan het ingrijpen in het ZZP-schap. Of dit goed of slecht is voor de ZZP'er zal nog moeten blijken. De statistieken kunnen nog niet aantonen dat de institutionele situatie een effect heeft op het aantal ZZP'ers. Wel ondersteunen de cijfers dat de crisis weinig effect heeft gehad op de ZZP'er. De ondernemende samenleving groeit nog altijd.

De hoofdvraag van dit onderzoek is: *wat was de invloed van arbeidsinstituten op het aantal ZZP'ers in Nederland in de periode 1950-2016?* Om het effect van de instituten beter te kunnen duiden heb ik de markt context ook onderzocht. Deze is namelijk onmisbaar voor het succesvol functioneren van de instituten. Het onderzoek heeft laten zien dat instituten wel degelijk invloed hebben op het ZZP-schap. Dit blijkt uit de daling van het aantal ZZP'ers door de vestigingwet in 1950-1980. Wat nog belangrijker is gebleken is de marktwerking. Onder een LME functioneren zelfstandigen beter en worden ook meer gestimuleerd. Dit blijkt uit de gigantische statistische verandering in de jaren '80. Tot slot kan worden vastgesteld dat de invloed van arbeidsinstituten op het aantal ZZP'ers in Nederland niet altijd doorslaggevend is. Instituten sluiten moeilijk aan op deze flexibele groep. Zeer succesvolle ZZP'ers hebben andere behoeftes en problemen dan de minder succesvolle. Daarom blijven veel kwesties tot op de dag van vandaag moeilijk voor de overheid. De groep is dermate divers dat alleen op maat gemaakte instituten werkelijk goed zullen aansluiten bij de behoeftes van de groep. Alleen dan zullen instituten blijvende en grote invloed kunnen uitoefenen op de ZZP'er. Nu is het vooral de markt die de invloed uitoefent. De kracht van de ZZP'er is de flexibiliteit. Dit is hetgeen dat aantrekt en de succesfactor vormt, maar het is voor instituten moeilijk om hiervan op te krijgen. Dit onderzoek is beperkt gebleven tot de Nederlandse markt, een breder onderzoek is geboden waarbij er meerdere CME en LME markten worden vergeleken. Dan zal deze casus in perspectief kunnen worden geplaatst.

Bibliografie

Artikelen algemeen:

- Arum, R. en W. Müller, *The Reemergence of Self-Employment: A Comparative Study of Self-Employment Dynamics and Social Inequality* (New York 2004).
- Audretsch, D.B. en A.R. Thurik, 'Capitalism and democracy in the 21st century from the managed to the entrepreneurial economy', *Journal of Evolutionary Economics* 10 (2000) 1, 17-34.
- Blanchflower, D.G., 'Self-employment in OECD countries', *Labour Economics* 7 (2000) 471-505.
- Boot, G., ZZZP'ers: flexibiliteit, bescherming en zekerheid (Inaugurele rede, Leiden 12 januari 2012).
- De Goey, F.M.M., J.L.J.M. van Gerwen en H. van Driel, 'De veerkracht van de zelfstandige ondernemer. Ondernemers en midden- en kleinbedrijf in Nederland, de Verenigde Staten en Groot-Brittannië vanaf 1950', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 6 (2009) 3, 53-81.
- De Vries, N., en N. Braams, *Verschillen tussen zelfstandigen zonder personeel en nieuwe zelfstandigen* (Zoetermeer 2012).
- Dekker, F. (red.), *En toen waren er ZZZP'ers* (Amsterdam 2013).
- Dekker, R. en Lian Kösters, 'De ontmythologisering van de zzzp-trend', *Tijdschrift voor Arbeidsvraagstukken* 27 (2011) 3, 248-263.
- Den Bakker, G., 'Economische crises jaren dertig en tachtig vergeleken', *De Nederlandse economie* (2008) 123-139.
- Felling, A.J.A., *Het proces van individualisering in Nederland: een kwarteeuw social-culturele ontwikkeling* (Nijmegen 2004).
- Hall, P.A., 'The Evolution of Varieties of Capitalism in Europe', in Bob Hancké, Martin Rhodes en Mark Thatcher, *Beyond Varieties of Capitalism* (Oxford 2007) 39-85.
- Hall, P. A., en D. Soskice, *Varieties of capitalism: The institutional foundations of comparative advantage* (Oxford 2001).
- Knight, G. en S. McKay, *Lifetime Experiences of Self-employment* (Londen 2000).
- Mevissen, J., L. Heuts en H. van Leenen, *Grote dynamiek in kleinschalig ondernemerschap* (Den Haag 2013).
- OECD, 'The partial renaissance of self-employment', *Employment Outlook* 1 (2000) 5, 155-199.
- SER, ZZZP'ers in beeld, een integrale visie op zelfstandigen zonder personeel (Onderzoeksrapport SER 2010).
- Sluyterman, K. (red.), *Varieties of Capitalism and Business History: The Dutch Case* (New York 2015).
- Stam, E., 'The Dutch entrepreneurial ecosystem', *Birch research* (2014) 1-33.
- Verheul, I., et al., An eclectic theory of entrepreneurship: policies, institutions and culture (Tinbergen Institute Discussion Paper, Rotterdam 2001).
- Touwen, J., 'Varieties of Capitalism en de Nederlandse economie in de periode 1950-2000', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 3 (2006) 1, 73-104.
- Wennekers, A.R.M. en Kuiper, A.A.B.H., Twee decennia ondernemersbeleid in beeld: een jong beleidsprogramma in sociaaleconomische context geplaatst (Zoetermeer 2008).
- Wennekers, S. en M. Folkeringa, The development of the self-employment rate in the Netherlands 1899-1997 (Zoetermeer 2002) 3-16.
- Westerveld, M., Het stiefkind van het arbeidsrecht: de complexe relatie van zelfstandige arbeid en sociale verzekering (inaugurele rede, Amsterdam 2011).

Beleidsstukken:

- Brief van de staatssecretaris van economische zaken. Ruim baan voor ondernemen* 1988, 20324.
- Memorie van toelichting aangaande wijziging wet uitbreiding rechtgevolgen VAR* 2003, 29677.
- Nota naar aanleiding van het verslag: wet deregulering beoordeling arbeidsrelaties* 2015, 34036.
- Projectgroep Stimulering Ondernemerschap SZW, Eigen baas, een werkend alternatief (eindrapport van de projectgroep Stimulering Ondernemerschap SZW, Den Haag 2006).
- Regeerakkoord VVD-CDA: Vrijheid en verantwoordelijkheid* 2010.
- Uitwerking acties uit de Beleidsbrief Ondernemerschap 'In actie voor ondernemers!' 2004.*

Van Beek, K., De ondernemende samenleving: Een verkenning van maatschappelijke verandering en implicaties voor beleid (Verkenning door Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid, Den Haag 1998).

Nota: Middenstandsnota 1954, 3378.

Nota: Nota Midden- en Kleinbedrijf 1969, 10425.

Nota: Beleid inzake het starten van een (eigen) Bedrijf 1982, 17554.

Nota: Ruim baan voor ondernemen 1987, 20324.

Nota: Zelfstandigenstatuut 1988, 21024.

Artikelen instituties:

Afonso, O., 'Effects of labour-market institutions on employment, wages, R&D intensity and growth in 27 OECD countries: From theory to practice', *Economic Modelling* 53 (2016) 48-62.

Betcherman, G., Labor market institutions: A review of the literature (achtergrond artikel voor de World Development Report, Ottawa 2013)

Centeno, M., 'Is self-employment a response to labour market rigidity', *Banco de Portugal* 2000 37-44.

Heckman, J.J., 'Comments on are protective labor market institutions at the root of unemployment? A critical review of the evidence by David Howell, Dean Baker, Andrew Glyn, and John Schmitt', *Capitalism and Society* 2.1 (2007) 5, 1-4.

Henrekson, M., 'How labor market institutions affect job creation and productivity growth', *IZA World of Labor* 38 (2014) 1-10.

Holmlund, B., 'What do labor market institutions do?', *IZA Discussion Paper* (2013).

North, D.C., 'Institutions', *Journal of Economic Perspectives* 5 (1991) 1, 97-112.

Urbano, D. en C. Alvarez, 'Institutional dimensions and entrepreneurial activity: an international study', *Small Business Economics* (2014) 42, 703-716.

Veciana, J.M. en David Urbano, 'The institutional approach to entrepreneurship research. Introduction', *International Entrepreneurial Management* (2008) 4, 365-379.

Overig:

Belastingdienst, 'Modelovereenkomsten: hoe werkt dat?' (onbekend)

http://www.belastingdienst.nl/wps/wcm/connect/bldcontentnl/belastingdienst/zakelijk/ondernemen/zpz_ers/modelovereenkomsten_ipv_var/modelovereenkomsten_hoe_werkt_dat (2 juni 2016).

Bouman, M., 'Ondernemerschap floreert in Nederland' (versie 22 augustus 2015),

<http://fd.nl/economie-politiek/1115907/ondernemerschap-floreert-in-nederland-maar-is-het-wel-vrijwillig> (3 juni 2016).

Dilli, S., Arbeid instituties en ondernemerschap (hoorcollege, Utrecht 8 maart 2016).

Investopedia, 'Economies of Scale' (onbekend),

<http://www.investopedia.com/terms/e/economiesofscale.asp> (29 mei 2016).

Nieuwsuur, 'De opkomst van de zzp'ers' (versie 3 september 2015),

<http://nos.nl/nieuwsuur/artikel/2055696-de-opkomst-van-de-zzp-ers.html> (5 juni 2016).

NRC, 'maar toch weer in vaste dienst' (versie 6 oktober 2012),

<http://www.nrc.nl/handelsblad/2012/10/06/toch-maar-weer-in-vaste-dienst-voor-de-zekerheid-1160474> (2 juni 2016).

RTL Z, 'Wiebes geeft antwoord' (versie 29 maart 2016),

<http://www.rtlnieuws.nl/economie/home/wiebes-geeft-antwoord-waarom-toch-die-var-afschaffen> (2 mei 2016).

RTL Z, 'Na de VAR: dit is de bizarre nieuwe wereld van de ZZP'er' (versie 4 april 2016),

<http://www.rtlz.nl/business/ondernemers/na-de-var-dit-de-bizarre-nieuwe-wereld-van-de-zzper> (1 mei 2016).

Spaninks, P., 'Vragen voor zzp'er na afscheid VAR', *Metro*, 2 mei 2016.

Troost, N., 'ZZP'ers in de knel door economische crisis' (versie 5 juli 2012),

<http://www.volkskrant.nl/archief/zzp-ers-in-de-knel-door-economische-crisis~a3281888/> (3 juni 2016).

Volkskrant, 'Nieuwe regels voor ZZP'ers zware klus voor kabinet' (versie 1 juni 2015),

<http://www.volkskrant.nl/economie/nieuwe-regels-voor-zzp-ers-zware-klus-voor-kabinet~a4047469/> (11 april 2016).

Universiteit Utrecht